

Марина ДУБИК

(Київ, Україна)

Українське містечко в умовах нацистської окупації: джерелознавчий аспект

На превеликий жаль, і через понад 60 років часи нацистської окупації України залишаються недостатньо дослідженими. Це найбільшою мірою стосується жанру мікроісторії: документів замало, а свідки в силу суб'єктивності досвіду не в змозі надати повну та достовірну інформацію про давні події, та й вони з кожним днем йдуть із життя. Здебільшого історія невеликих містечок і сіл того часу базується на документах післявоєнного походження – актах НДК СРСР¹, а також на основних документах центральних органів окупаційної влади – розпорядженнях, постановах, загальних звітах. Фонди гебітскомістаріатів, військових комендатур є здебільшого фрагментарними і невеликими за обсягом. На нашу думку, залишаються неопрацьованими належним чином документи місцевих допоміжних органів влади нижчого рівня, які зберіглися у великій кількості по всіх обласних архівах. Це можна пояснити дуже нерівномірною збереженістю документів, відсутністю інтересу до документів мікрорівня, адже вони не дають можливості узагальнити результати дослідження і часто стосуються тільки окремої місцевості або установи. На нашу думку, дослідження документів саме регіонального рівня дозволить відновити дійсну, не декларативну картину життя під окупацією. Важливим є також те, що ці документи складені переважно українською або російською мовами, що позбавляє

¹ Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Документи НДК стосовно України зберігаються частково по обласних архівах, але у повному обсязі лише у Державному архіві Російської Федерації.

дослідника необхідності перекладу, на відміну від документів центральних установ окупаційної влади.

Якщо порівняти збереженість документів такого рівня по обласних архівах України, впадає в око, що найбільші масиви документів відклалися на сході України, який весь час перебував у військовій зоні, порівняно значна кількість фондів – на території райхскомісаріату України та губернаторства Трансністрії та зовсім незначна кількість фондів невеликого обсягу – на території дистрикту Галичина. Це можна пояснити також тим, що у зонах цивільного управління було більше часу для знищення документів, до того ж і окупаційна політика у цих регіонах відрізнялася одна від одної, тому дослідження документів цього рівня є перспективним. Так, у Державному архіві Львівської області зберігається 4 фонди окружних староств та лише один фонд сільської управи, а у Державному архіві Чернігівської області – 23 фонди районних управ та 122 – сільських управ, причому досить великі [див. 4]. Зауважимо також, що окрім фондів місцевого управління, в архівах зберігається велика кількість фондів окремих організацій, підприємств, товариств. Документи такого типу дуже важливі для висвітлення стану судочинства, промисловості, сільського господарства, банківської справи та ін. на окупованій території, але вони у переважній більшості також залишаються недостатньо введеними до наукового обігу.

У Державному архіві Київської області зберігаються 41 фонд районних управ та 175 фондів сільських управ. Серед цієї кількості можна виділити, окрім фондів київських районних управ, 5 фондів зі збереженістю понад 100 справ – Таращанської, Богуславської, Васильківської, Білоцерківської та Іванківської районних управ. Ще п'ять фондів районних управ і тільки два фонди сільських управ налічують понад 50 справ – така кількість, на нашу думку, є граничною для достатнього висвітлення історії окремого населеного пункту часів окупації. Таким чином, серед понад 200 фондів регіонального рівня тільки 12 дозволять більш-менш реконструювати картину подій.

У 2006–2007 рр. за сприяння Німецького фонду «Пам'ять і майбутнє» був здійснений українсько-німецький молодіжний дослідницький проект «Іванків і Мюнстер у Другій світовій війні. Переплетіння людських доль, на підставі фото, документів, експонатів та спогадів». Поштовхом для цієї роботи стала знахідка у Німеччині понад 100 фотографій та листів чиновника окупаційної адміністрації з сільського господарства Йоганна Бьоше до дружини, у яких він детально опису-

вав Іванків, місцевих жителів, події в районі. Ці документи частково опубліковані в альбомі, виданому Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» на завершення проекту [5], а також представлені на постійній експозиції в Іванківському краєзнавчому музеї. В ході реалізації проекту для співставлення листів з історією містечка тих часів були опитані свідки подій, вивчено літературу з теми та архівні джерела.

Після передачі окупованого Іванківського району з військової зони до зони цивільного управління – райхскомісаріату України – він був включений разом з Розважівським та Димерським районами до Іванківського гебіту, який відповідно входив до складу Київського генерального комісаріату. Таким чином, в Іванкові знаходилися різні гілки окупаційної влади: до німецької відносилися гебітскомісаріат та усі його складові служби (біржа праці, сільськогосподарська комендатура та ін.), жандармерія, поліція служби безпеки та СД. До місцевої системи управління відносилися: районна управа, яка безпосередньо підпорядковувалася гебітскомісаріату, міська управа Іванкова, а також старостати у кожному населеному пункті гебіту, українська поліція. Із документації усіх цих організацій в архіві налічуються фонди тільки Іванківського гебітскомісаріату та Іванківської райуправи.

Фонд Іванківського гебітскомісаріату [2] нараховує всього 3 справи, новими для проведеного дослідження стали дані про кількість працюючих у районі протягом 1942 р. та про динаміку відправки місцевих жителів на роботи до Німеччини.

Основним джерельним масивом для пошуку архівних свідчень став фонд Іванківської районної управи [1], який зберігся у достатньо великому обсязі (115 справ), щоб дозволити реконструювати життя містечка та району під час нацистської окупації. Документи фонду містять списки населення по населених пунктах 1942–1943 рр., регулярні повідомлення про кількість працюючих, які дозволяють оперувати кількісними показниками стосовно стану населення протягом окупації. На 15 грудня 1941 р., за переписом населення в Іванківському районі, нараховувалося 34 134 осіб, у т.ч. до 16 років – 13 763 дітей [1, оп. 1, спр. 4, арк. 32]. На 23 липня 1942 р. нараховувалося 31 251 особа, у т.ч. в Іванкові – 2 463 особи, з них 813 дітей до 15 років [2, оп.1, спр.2, арк.110]. За даними біржі праці, на кінець вересня 1942 р. у районі працювало 13 224 особи, з них понад 11 тисяч – у сільському господарстві, майже 5 тисяч було вже вивезено до Німеччини [2, оп.1, спр.2, арк.216].

Документом виключного значення є список поховань німецьких солдат на 70 осіб, померлих у серпні-вересні 1941 р., із вказанням їхніх особових даних та місця поховання [1, оп.1, спр.96, арк.93-94 зв].

За даними райуправи, на 15 грудня 1941 р. в Іванківському районі залишилася лише одна єврейська родина з чотирьох дітей, мати яких була українкою [1, оп.1, спр.4, арк.32]. З інших джерел відомо, що в Іванкові було закатовано понад 360 осіб єврейської національності. Вагомими для істориків є постанови райуправи про продаж будинків євреїв у власність мешканцям Іванкова при сплаті грошей на рахунок райуправи [1, оп.1, спр.52, арк.11, 16].

Фонд Іванківської райуправи містить численні документи про одержання продуктових пайків по установах. Детальні дані про розміри пайків по різних категоріях населення дозволяють зробити висновки про значну різницю у забезпеченні продуктами. Населення ділилося на 6 категорій. Найменше отримувала I категорія, до якої відносили непрацездатних самотніх людей, найвищою серед місцевого населення вважалася IV категорія, до якої відносилися етнічні німці (фольксдойче) та працюючі на відповідальних посадах (наприклад, майже усі працюючі в райуправі, перекладачі, шуцмани та ін.). У листопаді 1942 р. до цієї категорії відносилось 55 осіб, у лютому 1943 р. 119 осіб, у т. ч. 58 шуцманів. До II категорії зараховували утриманців робітників та службовців, до III – працюючих в установах та на підприємствах, переважно робітників. У вересні 1943 р. нараховувалося 473 особи III категорії. Норми продуктів між цими категоріями населення значно відрізнялися. Якщо IV категорія отримувала 300 г м'яса, 2,5 кг хліба та 3,5 кг картоплі на тиждень, то I категорія – відповідно 70 г м'яса, 700 г хліба та 1,5 кг картоплі [1, оп.1, спр.3, арк.213, 233].

Щодо зарплатні у фонді є багато списків із вказанням її розмірів у працівників райуправи та її бюджетних організацій. Так, шеф райуправи отримував на місяць 1440 крб., агроном – 750-950, а прибиральниця чи вартовий – 200 крб. [1, оп.1, спр.37-а, арк.1-2].

Місцеве населення було зобов'язаним працювати. Якщо хтось ухилявся від роботи, він у подальшому працював примусово, під охороною поліції [1, оп.1, спр.16а, арк.276].

Вивезення на примусові роботи до Третього рейху почалося в Іванківському районі приблизно з квітня 1942 р. Розпорядження біржі праці Іванківського гебіту про план відправки до Німеччини показує заплановану динаміку вивезення у 1942 р. – тільки за два с половиною місяці мало бути відправлено 6 400 осіб [2 оп.1, спр.2, арк.16]. За да-

ними райуправи, на вересень 1942 р. було вивезено 4 928 осіб [2, оп.1, спр.2, арк.216], за даними на кінець листопада 1942 р. – вже 5 254 особи. Зміни відбулися за рахунок осіб, які працювали в установах та на підприємствах. На жаль, не зберіглося відповідних документів 1943 р. Цілком ймовірно, що загальна кількість вивезених була ще більшою. Ці дані не збігаються з офіційною статистикою району, яка у підсумковому акті про злодіяння загарбників надає значно меншу кількість вивезених на роботи до Німеччини – усього 3 237 осіб [6, с.174]. Ці значні розбіжності підкреслюють умовність відомих кількісних показників щодо окупаційного періоду, який досьгодні не вивчений належним чином. За тим же актом, з Іванкова було вивезено 235 осіб, а за списками, які були складені райуправою під час окупації – 246.

У фонді знаходиться велика кількість різноманітних документів, які підтверджують отримання родинами вивезених на роботи в Німеччину грошової допомоги протягом 1942–1943 рр. кожного місяця, по 130 крб. на родину, незалежно від кількості вивезених осіб. Так, у жовтні 1942 р. було сплачено за вересень 13 790 крб., або 106 родинам [1, оп.1, спр.57, арк.24], у квітні 1943 р. – 45 140 крб., або 347 родинам, у серпні 1943 р. – 90 720 крб., або 698 родинам [1, оп.1, спр.80, арк.208, 233]. Враховуючи, що до Німеччини було вивезено понад 5 тисяч осіб, таку допомогу отримували далеко не всі родини.

Додатковим джерелом з історії району став тижневик «Іванківські вісті», який видавався з вересня 1942 р. до жовтня 1943 р. (усього 53 часописи). У газеті друкувалися повідомлення про новини у світі та в Україні, іноді трапляється інформація про події в Іванківському гебіті.

У 14 номері часопису було опубліковане розпорядження стосовно регламентації пересування та реєстрації населення Іванківського гебіту [3, ч.14 від 27.12.1942 р., с.1], у 49 номері – оголошення про введення наказом від 17 травня 1943 р. особистого посвідчення осіб з 12 років за підписом гебітскомісара Петерсона. У часописі було опубліковано також кілька повідомлень про події культурного життя в Іванкові: у жовтні 1942 р. – про виставу аматорського театру Іванкова «Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці» та підготовку інших вистав, про великий концерт, який був даний німецькими артистами для німців та фольксдойче, у червні 1943 р. – про виступ в Іванкові циркової групи «Демон» Київського театру відділу пропаганди України.

За актами, складеними після визволення, в Іванківському районі було замучено і розстріляно до 2 тисяч чоловік, знищено 6 шкіл, дитячий будинок, зруйновано понад 70% будівель [6].

Містечко Іванків Київської області було одним з багатьох окупованих населених пунктів України, події, які розгорталися тут, були часто типовими та відображали загальну картину повсякденного життя на окупованій території. Знищення комуністів та комсомольців, єврейського населення, створення окупаційних органів управління, примусова праця, вивезення молоді до Німеччини – все це надає змогу стверджувати, що, ознайомившись з долею маленького містечка у ті часи, ми краще зрозуміємо історію багатьох таких містечок України, зможемо відчувати біль та смуток людей, покинутих напризволяще та вимушених якимось жити під ворожою окупацією, кожен день боротися за існування своє та своїх дітей, кожен день стояти перед вибором: чи ризикувати своїм життям та чинити спротив ворогові, чи змиритися та сподіватися якимось пережити важкі часи або взагалі перейти на сторону ворога та допомагати знищувати своїх земляків. Документи чекають на дослідників, щоб розповісти, як це було.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. Р-2457 – Іванківська районна управа.
2. ДАКО. – Ф. Р-2659 – Іванківський гебітскомісаріат.
3. Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ. Іванківські вісті, 1942–1943 рр.
4. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006.
5. Іванків – 800 днів окупації. – К.: Стило, 2007.
6. *Смовж П.Я.* Кризь роки і відстані. Нариси з історії Іванківського району Київської області. – Іванків-Київ: Генеза, 2001.

Марина Дубик (Київ, Україна) Українське містечко в умовах нацистської окупації: джерелознавчий аспект

Стаття присвячена долі українських містечок в умовах нацистської окупації. На прикладі містечка Іванків Київської області подано типову загальну картину повсякденного життя на окупованій території. Репресії місцевого населення, створення окупаційних органів управління, примусова праця, вивезення молоді до Німеччини – подібні події мали місце у більшості містечок України. Для подальшого вивчення історії повсякдення подібних населених пунктів важливим є дослідження архівних документів місцевих допоміжних органів окупаційної влади нижчого рівня (здебільшого не опрацьованих), тобто документів мікрорівня.

Ключові слова: документи, Іванків, районна управа, окупація

Марина Дубик (*Киев, Украина*) **Украинский посёлок в условиях нацистской оккупации: источниковедческий аспект**

Статья посвящена судьбе украинских посёлков в условиях нацистской оккупации. На примере поселка Иванков Киевской области приведена типичная общая картина повседневной жизни на оккупированной территории. Репрессии местного населения, создание оккупационных органов управления, принудительный труд, вывоз молодежи в Германию – подобные события имели место в большинстве местечек Украины. Для изучения повседневности подобных населенных пунктов необходимо исследование документов местных вспомогательных органов оккупационной власти низшего уровня (по большей части не исследованных), то есть документов микроуровня.

Ключевые слова: документы, Иванков, районная управа, оккупация

Maryna Dubyk (*Kyiv, Ukraine*) **Ukrainian township under the conditions of Nazi occupation: in the context of researching the sources**

The article is devoted to the fate of the Ukrainian townships under the conditions of Nazi occupation. On the example of the township of Ivankiv of the Kiev region the typical general picture of an everyday life is represented on the occupied territory. Repressions of local population, creation of occupational governmental bodies, forced labor, the export of young people to Germany – similar events took place in most of the townships in Ukraine. To examine the daily routine of such communities the research of the documents by local subsidiary bodies of occupational government of the lower level (mostly not examined) is needed, meaning researching those documents on the micro-level.

Key words: documents, Ivankov, district justice, occupation